

KNIHA A ČETBA V ČESKÉ SPOLEČNOSTI NA PRAHU DIGITÁLNÍHO VĚKU

Petr Sak, Agentura sociologických výzkumů Praha

Vývoj médií a epocha knihy

S rozvojem člověka a lidské civilizace se snižuje podíl bezprostřední a spontánní komunikace člověka se svým okolím. Již v počátcích lidské historie nalzáme první médium zprostředkující informace a významy – jeskynní kresby. Od té doby se v lidské civilizaci postupně objevují další a další média. Historii člověka a společnosti můžeme vnímat také jako postupné nahrazování přímého spontánního sociálního kontaktu a reflexe reality zprostředkujícím působení médií. Člověk ve svém vývoji usiluje o stále dokonalejší převedení přirozeného světa, který ho obklopuje, do umělého světa symbolů. Od prvních zobrazených jednotlivých prvků na počátku až k celistvému zobrazení reality v médiích a vytvoření umělé virtuální reality.

V první etapě byly médii kresba, kámen, hliněné tabulky, papyrus a posléze papír. S touto etapou je spojen vývoj v řeči, včetně psané podoby, a gramotnost omezená na malou exkluzivní skupinu.

V druhé etapě vyvolané vynálezem knihtisku je dosavadní vědění lidstva převedeno do knih a uloženo v knihovnách. Nové výsledky vědy a kultury jsou průběžně zprostředkovávány současníkům prostřednictvím časopisů, novin a knih. Spolu s plošným rozšiřováním gramotnosti tím vzniká pro vývoj lidstva a jeho kulturu kvalitativně nová situace. Vědění a kultura lidstva je relativně přístupná každému zájemci. Důsledkem je osvícenectví, racionalismus, bouřlivý rozvoj vědy v rámci karteziánského paradigmatu, návazný technologický a technický vývoj a industrializace civilizace. Vědecký a technický vývoj se promítl i do oblasti médií a informatiky. Knih tisk a kniha jsou propojeny s celou novověkou etapou vývoje společnosti a proto vlastně prolínají každou oblastí života společnosti a jsou spojeny téměř s každým sociálním jevem. Povšimněme si však významu pro společnost tří kategorií odlišného charakteru - knihovny, mládeže, gramotnosti.

Knihovny známe již ze starověku, ale s vynálezem knihtisku spojený vývoj přinesl boom ve vydávání knih, který vyvolal společenskou potřebu se s tímto množstvím knih vyrovnat. Reakcí na tuto společenskou potřebu byla instituce knihovny v podobě, v jaké víceméně existovala až do osmdesátých let našeho století. Knihovna zabezpečovala především dvě funkce ve

vztahu ke společnosti. Koncentrovala vědění kumulované v historii vývojem lidstva a přidávala neustále přibývající nové poznatky. Knihy, noviny a časopisy třídila a uchovávala tak, že šlo o živý strukturovaný celek informací, poznatků a vědění v disponibilní interakci s člověkem, který tyto obsahy potřeboval. V poslední fázi vývoje knihovna přestala být izolovanou jednotkou uchovávání knihy a práce s knihou, ale propojovala se, a to i na mezinárodní úrovni, do celosvětové funkční sítě.

Aby se mohla knihovna stát zprostředkovatelem živé interakce lidstva s jeho akumulovaným a aktuálně vznikajícím věděním, bylo nutné, aby existoval kompetentní zájemce o toto vědění. Tento zájemce byl důsledkem především rozšiřování gramotnosti, růstu vzdělanosti a vznikem kategorie mládeže.

Knihy bez čtenáře, bez gramotného člověka, který se chce seznámit s jejím obsahem je mrtvá. Četbou, přenosem jejích myšlenek do mysli člověka se stává živou. Čtenáři knihoven tak ožívují dědictví lidstva strukturovaně podle zájmu o určité segmenty kulturního dědictví. Tento zájem je dán v první řadě gramotností a v druhé řadě vzdělanostní úrovní. Rozvoj vědy, technologií a průmyslu si vynutil za Marie Terezie uzákonění povinné školní docházky a tímto aktem byl nastartován proces, který přinesl téměř absolutní gramotnost české populace. To nám sice připadá dnes samozřejmé, ale ještě v současnosti v zemích, které jsme zvyklí vnímat jako vyspělé, např. USA a Velká Británie, nezanedbatelná část dospělé populace je negramotná. Na počátku konstituování vzdělávací soustavy si děti v několikaleté školní docházce vystačily s několika učebnicemi. V současnosti již třetina populačního ročníku studuje vysokou školu. Tyto postupné změny jsou provázeny narůstající formální i neformální potřebou knih. Kniha a knihovna byly základními nositeli vzdělanosti. Tak, jak pomáhaly rozvíjet vzdělanost, formovaly si současně čtenáře, který byl neustále vzdělanější s náročnějšími a s širšími čtenářskými potřebami.

Co se ve společnosti odehrálo mezi čtyřletou docházkou dětí a třetinovým podílem mladé generace na vysokých školách? Vznikla kategorie, která je v současnosti také vnímána jako něco samozřejmého, existujícího téměř ode vždy, objevila se mládež. Mládež není kategorií demografickou, vymezenou věkem, ale sociologickou. Vznikla na určité úrovni rozvoje společenských vztahů a výrobních sil, kdy společnost dokázala vyprodukovat takovou nadhodnotu, že mohla vyčlenit z pracovního procesu na hranici mezi dětstvím a dospělostí skupinu populace, která se exkluzivně pouze připravovala na svou profesi a život ve společnosti.

Tato skupina je předním uživatelem knihoven a zajdeme-li do větší knihovny, nejspíš tam narazíme především na studenty. Knihovna, gramotnost a růst vzdělanosti a mládež jsou kategorie, které jsou velmi silně pro-

vázané a vzájemně stimulují svůj rozvoj. Vzdělanostní růst probíhá prostřednictvím mládeže a knihoven, zpětně tím dochází k modifikaci a rozvoji knihoven. Za významného nositele dynamiky novověku a moderní společnosti lze považovat knihu a knihovnu. Funkce knihovny v kultivaci a vzdělávání populace vynikne zvláště v konfrontaci se současnou televizí, která se stává institutem dekultivace a deviace populace. Televize si vychovává také posluchače, ale stále primitivnějšího, stále méně kulturního.

Třetí etapa je postavena na objevu elektřiny a na využití tohoto vynálezu a souvisejících technologiích. Telegraf, telefon, film, rozhlas, televize jsou nemyslitelné v předchozí - mechanické etapě. V této etapě bylo postavení a funkce knihy a knihovny stabilizované, nedocházelo k revolučním zvratům, vývoj byl kontinuální.

Současná etapa médií ve společnosti je spojena s nástupem počítače a internetu a propojováním jednotlivých médií v technologii multimédií za použití digitalizace. Touto technologickou rovinou však inovace nekončí

Od prvního média, kterým byly jeskynní kresby paleolitického a neolitického člověka neustále akceleruje růst podílu reality zprostředkované člověku médii, diverzita médií, komplexnost reality postihované médii a přenos života společnosti a člověka do těchto médií (medializace a posléze digitalizace společnosti), pozice v životním poli člověka a významu pro fungování společnosti. Zatímco v první etapě lidstvo potřebovalo na další inovaci médií tisíciletí a v druhé etapě staletí, v devadesátých letech se objem přenášených informací znásoboval v průběhu několika let. Změny v oblasti informačních médií realizované v posledních dvaceti letech jsou zásadnější a objemnější než změny v oblasti informačních médií za celou historii lidstva.

Přitom tempo mediálních inovací nepolevuje. Lidstvo již začíná realizovat další technologickou inovaci, která výrazně promění nejen jednotlivá média jako je rozhlas a televize, ale celou mediální krajinu a životní styl člověka. Digitalizací se vytvářejí předpoklady k těsnému propojení všech médií a ke kvalitativně novému posunu v utváření informační společnosti.

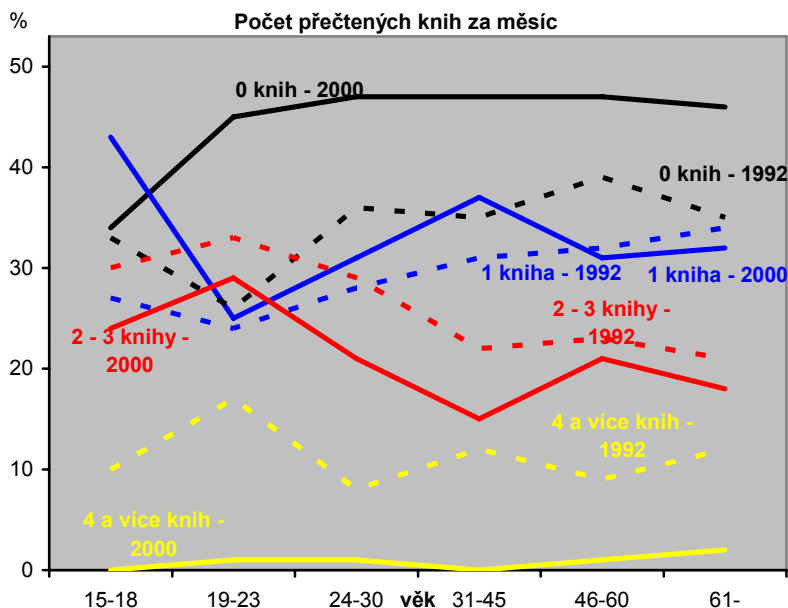
Proměna četby pod vlivem komerční kultury a nových technologií

Devadesátá léta znamenají v české společnosti změny prakticky ve všech oblastech. Vedle velkých politických a ekonomických změn se změnily i dílčí společenské a kulturní jevy, jako důsledek makrospolečenských změn. K takovýmto změnám patří drobné i větší změny v životním stylu lidí. Mění se kulturní život lidí a to jak v kvantitativních, tak i kvalitativních parametrech. Poměrně výrazně klesla četba knih. V opozici k tomuto poznatku bývá argumentováno počtem prodávaných knih a počtem výpůjček

v knihovnách. Avšak koupená kniha není totéž co kniha přečtená a výpůjčky v knihovnách se týkají pouze části české populace - čtenářů knihoven.

Proměna četby a knihovny jako instituce jsou důsledkem společenských změn daných komputizací a nástupem informační společnosti. O proměně knihovny víte všichni zde více než já, proto o tomto fenoménu nebudu hovořit. Chci vás však seznámit s výsledky empirických výzkumů¹ zaměřených na četbu knih.

Ve výzkumech v letech 1992 a 2000/1 respondenti vyjmenovali knihy, které přečetli za poslední měsíc a knihu, která je v posledním půlroce nejvíce zaujala. Vypsání knihy bylo kategorizováno podle řady kritérií a data byla vyhodnocena. Jedna z interpretací se týká počtu přečtených knih a výsledky ilustruje následující graf.

¹ Jedná se o reprezentativní empirické výzkumy technikou standardizovaného rozhovoru z let 1992, 2000-2001 a 2005 a výzkumy časových rozpočtů české populace technikou časových snímků z let 2000-1 a 2005, jejichž řešitelem byl doc.PhDr.Petr Sak, CSc. Reprezentativní výzkum české populace z roku 2005 měl 1818 respondentů a byl realizován v rámci grantu MPSV ČR „Vliv komputizace české společnosti na edukační procesy a na osobnost člověka v informační společnosti“.

Od roku 1992 do roku 2000 se velmi radikálně snížila četba knih.² Víceméně zmizela skupina intenzivních čtenářů, kteří za měsíc přečetli 4 a více knih. V roce 1992 se ve věkových skupinách pohyboval podíl těchto čtenářů mezi 17% a 8%. V roce 2000 se podíl těchto čtenářů pohybuje ve věkových skupinách mezi 0 a 1%.

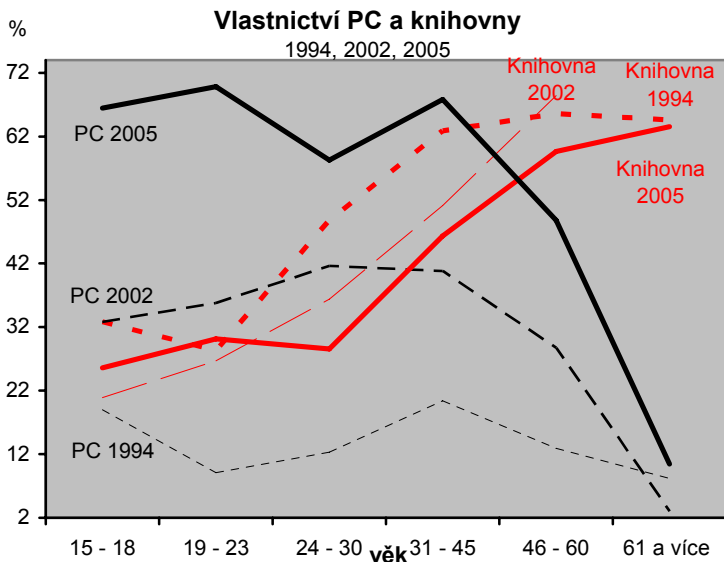
K největšímu poklesu četby došlo u mládeže ve věku 19 - 23 let, tedy u skupiny, z které více než třetina studuje na vysokých školách a četbu mají vlastně „v popisu práce“. Na vývoji četby je také pozoruhodná kategorie čtenářů 1 knihy za měsíc. Tato kategorie od roku 1992 do roku 2000 posílila z obou sousedních kategorií. Snížil se podíl čtenářů, kteří nepřečtou ani jednu knihu, i podíl čtenářů, kteří přečtou více než jednu knihu. Ti všichni se přesunuli do skupiny čtenářů jedné knihy.

Pokles v devadesátých letech byl důsledkem souběhu nástupu masové kultury, především komerční televize a nových technologií. V tomto období začala vysílat Nova, a tehdy také vrcholila její sledovanost a úspěšnost. Druhou příčinou je nástup nových technologií v devadesátých letech. Nejdříve se jednalo o osobní počítač a posléze také o internet.

I když hlavní technika zkoumání četby, tedy i toho, co lidé čtou, byla pouze ve výzkumech z let 1992 a 2000/1 a ne tedy v posledním výzkumu z roku 2005, výsledky získané prostřednictvím dalších otázek dokládají, že výrazný pokles četby již nepokračuje. Pozice knihy a četby v životním způsobu celku populace se víceméně stabilizoval.

O vlivu nástupu osobního počítače na četbu ukazuje nepřímý následující graf, pracující s indikátory „vlastnictví osobního počítače“ a „vlastnictví osobní knihovny s více než 200 svazky“.

² Viz Sak, K., Saková, K. *Mládež na křižovatce*. Praha: Svoboda Servis. 2004.

Mám-li knihovnu, neznamená to automaticky, že knihy čtu a mám-li osobní počítač neznamená, to že ho využívám. Nicméně vlastnictví médií silně koreluje s jeho využíváním, protože je výpovědí o zájmu majitele a o jeho aktivitách.

Graf ukazuje na rozložení ve věkových skupinách a poskytuje informace o dynamice vývoje vlastnictví počítače a knihovny a o souvislostech mezi těmito médii.

Vývoj obou médií je silně závislý na věku. V jednom případě nepřímo – osobní počítač, v druhém případě přímo – knihovna. Porovnáme-li krajní věkové skupiny, můžeme hovořit o generačním fenoménu a o generační propasti. V nejmladší věkové skupině stouplо vlastnictví osobního počítače od roku 1994 z 19 % na 67%. Tedy více než dvě třetiny nejmladší věkové skupiny mládeže vlastní osobní počítač, který i když ve sledovaném období výrazně zlevnil, přeci jen je pro jedince či rodinu stále nákladnou investicí. Podíl vlastníků počítače se od roku 1992 zvyšoval tím vyšším tempem, o čím mladší skupiny šlo. Do šedesáti let je však vybavenost počítačem dosti vysoká.

Vývoj vlastnictví osobní knihovny je protikladný. V nejmladší věkové skupině bylo v roce 1994 majitelů knihovny 32%, následoval pokles a v roce 2002 bylo majitelů 21% a v roce 2005 25%. **V roce 1994 byla knihovna téměř dvakrát častěji majetkem nejmladší věkové skupiny**

mládeže než osobní počítač a v současnosti naopak mládež této věkové skupiny vlastní osobní počítač třikrát častěji než knihovnu.

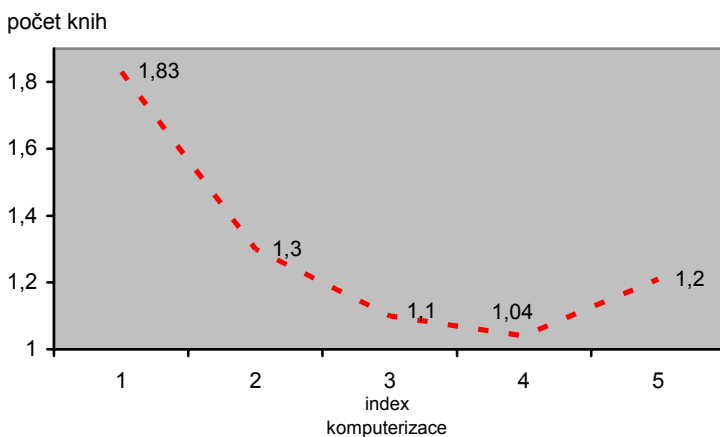
Ve většině věkových skupin je největší podíl vlastníků osobní knihovny v roce 1994 a následoval pokles. Lze tedy udělat dva zobecňující závěry:

- v české populaci klesá počet osobních knihoven a explozivně narostlo vlastnictví osobních počítačů;

- tyto procesy mají generační charakter.

Další, tentokrát již přímý důkaz vlivu nových technologií na pokles četby ukazuje následující graf. Graf komparuje ve věkové (do 30 let) a vzdělanostně (vysokoškolské vzdělání) homogenní skupině počet přečtených knih podle indexu komputerizace³.

Vliv komputerizace na četbu knih vysokoškolsky vzdělání ve věku do 30 let

S růstem indexu komputerizace od 1 do 4 klesá počet přečtených knih. Ve skupině 5 počet přečtených knih mírně stoupá.

Po komparacích využívajících počet přečtených knih využijeme pro analýzu čas věnovaný četbě. Nejdříve půjde o časový objem odhadnutý respondentem. Porovnááme počet hodin⁴ věnovaných četbě beletrie a

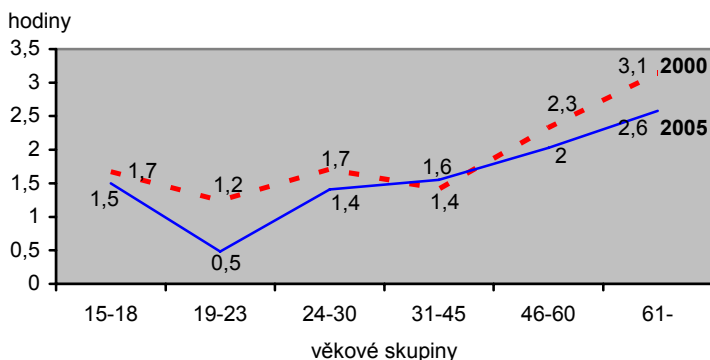
³ Index komputerizace je tvořen 4 znaky: počet hodin strávených používáním internetu, počet hodin věnovaných počítači, vlastnictví počítače, používání e-mailu. Z kontinua získaných hodnot jsme vytvořili 5 kategorií, přičemž 1 znamená nejnižší hodnotu a 5 nejvyšší hodnotu komputerizace. Tato 5. skupina nejvíce času tráví u počítače, vlastní ho, využívá internet a používá e-mail.

⁴ jedná se o průměrný počet hodin týdně deklarovaný respondentem.

četbě odborné literatury opět s novou technologií, s počtem hodin věnovaných internetu. Tuto komparaci provádíme opět také vývojově, to znamená jak se měnil počet hodin věnovaných četbě a internetu v letech 1997, 2000 a 2005 ve vzdělanostních skupinách. V roce 1997 byl internet hluboce dole a v roce 2005 hodiny s internetem několikanásobně převyšují četbu. Četba jak beletrie tak odborné literatury stále klesá.

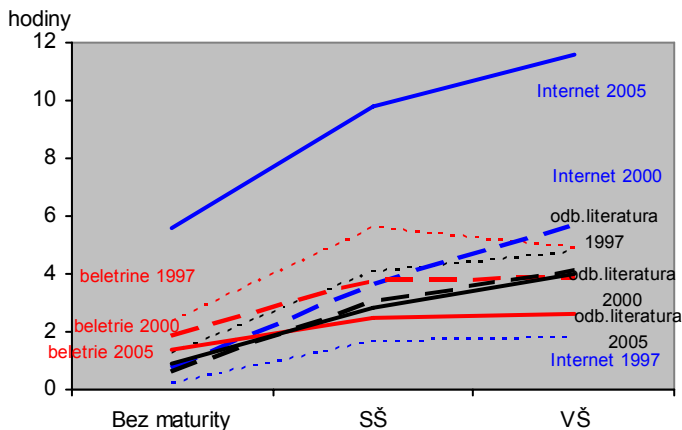
Poslední graf pracuje s „tvrdými“ časovými daty. Jedná se o údaje z časových snímků z výzkumů v letech 2000 a 2005. Graf ukazuje, že s výjimkou věkové skupiny 31- 45 let ve všech věkových skupinách respondenti věnovali více času četbě v roce 2000. Avšak pouze ve dvou věkových skupinách je propad četby výraznější. První skupina jsou nejintenzivnější čtenáři důchodového věku, druhá skupina je specifická, protože je nejvíce spojena s nástupem nových technologií. Navíc pokles četby v této věkové skupině se ukazuje ve všech analýzách podle různých znaků a indikátorů. Jedná se o věkovou skupinu 19 - 23 let, která je věkovým intervalem vysokoškolských studentů. Tato skupina čte nejméně a objem času, který věnuje četbě se nejvíce propadl. Tento poznatek je nejen pozoruhodný, ale také varující. Věková skupina obsahující vysokoškolské studenty čte v průměru knihy půl hodiny týdně. Pětikrát méně než věková skupina důchodců.

Průměrný počet hodin věnovaných týdně četbě knih

Průměrné množství hodin věnovaných týdně mediálním aktivitám ve vzdělanostních skupinách.

Roky 1997, 2000, 2005, věková skupina 15 - 30 let

V této skupině se načítají dva nejvýraznější faktory spojené s novými technologiemi – nízký věk a vysoké vzdělání. Zde je třeba také hledat adaptaci knihy a četby na podmínky informační společnosti. V posledním reprezentativním výzkumu z prosince 2005 se již ukazuje elektronicky modifikovaná podoba četby – elektronická kniha. Relativně se jedná o nízké četnosti uživatelů, absolutně však již jde o nezanedbatelný počet čtenářů.

Příčiny poklesu četby v této skupině jsou i jevy jednoznačně negativní. Mezi studenty se masově rozšířilo „psaní“ seminárních a dalších prací nikoliv na základě prostudované literatury, ale zkopírováním textů z internetu, někdy dokonce celých prací, někdy jejich poskládáním. Opisování a vytváření odborných textů metodou „nůžky a sešivačka“ existovalo vždy. Nový je však rozsah, možnosti dané novými technologiemi a posun ve vědomí studentů, kdy je již zpracování práce tímto způsobem řadou studentů vnímáno jako něco pozitivního. „Ušetří to čas, a tím to je lepší než zdržování se vlastní tvorbou.“

Příčin ústupu od tištěných médií je několik. Kultura se postupně stává vizuální kulturou, sdělení se předává obrazem. Text se digitalizuje a stěhuje se na monitor počítače, především prostřednictvím internetu. Životní styl prochází změnou i prostřednictvím změny životního pole, obojí se digitalizuje a do digitalizovaného životního pole a životního stylu se četba knih obtížně zařazuje. Kniha s požadavky na čtenáře, žádající jeho vnitřní aktivi-

tu a kreativitu v imaginárním tvoření, představujícím průnik subjektivity autora a čtenáře, je často pro jedince navyklého na ikony, obrázky a jednoduché informace příliš náročná.

V nastupujícím digitálním věku kniha pouze pasivně nečeká zda ji člověk bude dále využívat a v jaké míře. Jako se proměnila z ručně psané a kreslené podoby do podoby tištěné, reaguje nyní převodem do digitální podoby a proměnou instituce knihovny, která se stává v kyberprostoru virtuální oázou kulturnosti a vzdělanosti. Právě nyní jsme v historickém bodě dalšího přerodu knihy a čtenáře.

Na přelomu roku 2005 tištěnou knihu četlo pravidelně⁵ 19% české populace, 27% často a 20% občas. Tedy četba tištěných knih je součástí života dvou třetin české populace. V tomtéž časovém období však již 1% četlo pravidelně elektronickou knihu, 3% často a 5% občas.

⁵ V baterii volnočasových aktivit respondent vyjadřuje pomocí pětistupňové škály frekvenci, s jakou danou aktivitu provozuje. 1-pravidelně (denně), 2-často (týdne), 3-občas (měsíčně), 4-výjimečně, 5-nikdy. Data jsou z výzkumu realizovaného v rámci grantu MPSV ČR „Vliv computerizace na edukační procesy a osobnost člověka v informační společnosti“.